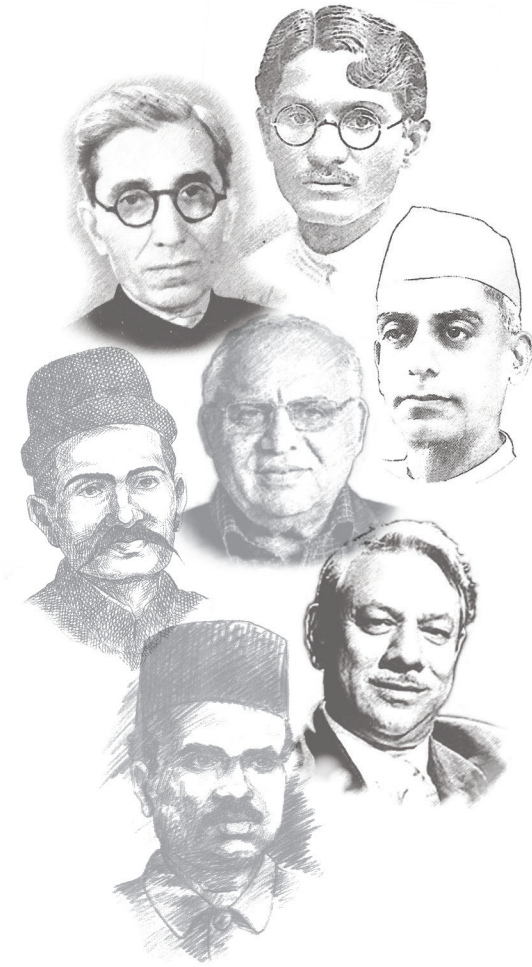

નિર્માતા

કાનજીભાઈ રાઠોડ

- ચંદુલાલ શાહ
- ચીમનલાલ દેસાઈ
- દ્વારકાદાસ સંપત
- નડિયાદવાલા
- મહેબૂબ ખાન
- માણેકલાલ પટેલ

કાનજીભાઈ રાઠોડ

મૂકપટ બોલપટના પ્રથમ વ્યાવસાયિક દિગ્દર્શક

મૂક-ફિલ્મના સમયગાળામાં કાનજીભાઈ રાઠોડનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. તેમના દિગ્દર્શનમાં બનેલી મૂક ફિલ્મ ‘ભક્ત વિદુર’ પર તો બ્રિટિશ સરકારે પ્રતિબંધ મૂકેલો, કારણ કે તે ગાંધીવાદ પર આધારિત હતી. એટલું જ નહીં, ભારતીય ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં પગારદાર નહીં, પણ સ્વતંત્ર દિગ્દર્શક તરીકે કરારબદ્ધ થનારા તેઓ પ્રથમ દિગ્દર્શક છે...

ફિલ્મની લાઈન ધંધાની લાઈન છે એટલે કેટલાક સવાલો ત્યાં પુછાતા નથી, બાકી કોઈ પૂછે કે ફિલ્મોદ્યોગમાં દલિતો કેટલા ટકા? જવાબ મુશ્કેલ છે, છતાં એક વાત સગૌરવ નોંધી શકાય કે ફિલ્મોદ્યોગના કદાચ પ્રથમ દલિત અભિનેતા, દિગ્દર્શક હોય તો તે કાનજીભાઈ રાઠોડ છે. આ કાનજીભાઈને નામે આપણને પોરસ ચડે એવો ઈતિહાસ છે પણ તેમના દલિત હોવાની વાતથી આરંભ કર્યો છે તો સાથે સાથે તે વિગત જાણી લઈએ કે તેઓ ભારતીય ફિલ્મોદ્યોગના કદાચ એવા સૌ પ્રથમ દિગ્દર્શક હતા જેમને કોઈ નિર્માતાએ વ્યાવસાયિક રીતે દિગ્દર્શન કરવા કરારબદ્ધ કર્યા હતા. એ નિર્માતાય જો કે આપણા ગુજરાતી દ્વારકાદાસ સંપત જ હતા. દ્વારકા અને કાનજીને તો નાતો હોય જ. (દ્વારકાદાસ સ્વયં ગાંધીજીનો આદર્શ ધરાવતા હતા. ‘ભક્ત વિદુર’માં તેઓ ગાંધીવેશે જ હતા જેનું દિગ્દર્શન કાનજીભાઈ રાઠોડે કરેલું પણ તે દ્વારકાદાસ-કાનજીભાઈ સાથે થયા પછીની વાત છે.). કાનજીભાઈની પ્રતિભા જોઈને દ્વારકાદાસે નિમંત્રણ આપ્યું કે મારી ફિલ્મ કંપનીમાં આવો અને ફિલ્મો દિગ્દર્શિત કરો.

કાનજીભાઈ રાઠોડનું મુખ્ય પ્રદાન મૂક ફિલ્મો સમયનું છે અને તે એટલું મોટું છે કે તેની એક જ વિગત આપણી આંખોને ચમકાવી દેશે. મૂક ફિલ્મોમાં જે ગુજરાતી દિગ્દર્શક સૌથી વધુ એટલે કે 59 જેટલી ફિલ્મો દિગ્દર્શિત કરી છે તે આપણા આ કાનજીભાઈ છે.

કાનજીભાઈ શરૂથી એક બાબતે નસીબવંતા પુરવાર થયેલા કે અમેરિકાથી ફિલ્મકળાનું જ્ઞાન લઈને આવેલા સચેતસિંહ કે જે બિનગુજરાતી હતા જેમણે વડોદરામાં ગુજરાતનો સૌ પ્રથમ ફિલ્મ સ્ટુડિયો બંધાવેલો, તેમની કંપનીથી કારકિર્દી આરંભેલી. સચેતસિંહની એ કંપની પ્રથમ લિમિટેડ કંપની હતી, જેનું નામ ઓરિએન્ટલ ફિલ્મ કંપની હતું. કાનજીભાઈ એ કંપનીમાં સ્ટિલ ફોટોગ્રાફર તરીકે જોડાયેલા. સચેતસિંહે તેમને 1920ની ત્રણ ફિલ્મો ‘મૃચ્છકટિક’, ‘નરસિંહ મહેતા’ અને ‘શકુંતલા’માં અભિનેતાય બનાવ્યા. એમાંની ‘નરસિંહ મહેતા’માં તો કાનજીભાઈ નરસિંહ મહેતાની ભૂમિકામાં હતા. આજે કહી શકીએ કે નરસિંહ મહેતાને કેન્દ્રમાં રાખી પછી

ટોકીયુગમાંય ફિલ્મો બની પણ ફિલ્મના પડદે પહેલી વાર કોઈ નરસિંહ મહેતારૂપે અવતર્યું હોય તો તે કાનજીભાઈ હતા. નરસિંહ મહેતા સ્વયં હરિજનો, દલિતો વચ્ચે જઈ ભજન, પદ, પ્રભાતિયાં ગાતા અને જાણે દલિત કાનજીભાઈમાં તેઓ નરસિંહરૂપે પડદે પ્રગટ્યા! પણ પેલા સચેતસિંહનું મોટર અકસ્માતમાં અવસાન થયું અને કાનજીભાઈને બીજે કામ કરવાનો વારો આવ્યો. કોહિનૂર ફિલ્મ કંપનીના દ્વારકાદાસ સંપત તેમને આવકારવા તૈયાર હતા અને તેમણે તેમને સીધા દિગ્દર્શક બનાવી દીધા. તે સમયે કંઈ બહુ લાંબી લાંબી ફિલ્મો બનતી નહીં, એટલે દિગ્દર્શકો એક જ વર્ષમાં ઘણી બધી ફિલ્મો પૂરી કરી શકતા. કોહિનૂરના પહેલા વર્ષે એટલે કે 1921માં તેમણે દસ ફિલ્મોનું દિગ્દર્શન કર્યું અને તેમાંની એક પેલી ‘ભક્ત વિદુર’ છે જેની પર અંગ્રેજ સરકારે પ્રતિબંધ મૂકેલો. ફિલ્મોના આરંભે આ રીતે પ્રતિબંધિત થયેલી ફિલ્મોનાં ઉદાહરણ બહુ ઓછાં છે તેથી કાનજીભાઈ અને દ્વારકાદાસ સંપતને અને તેમના દેશદાઝભર્યા ગાંધીપ્રેમને સલામ કરવી જોઈએ.

એ વર્ષે તેમણે જે વિષયો પર ફિલ્મો બનાવી તે વિષયો પછી ફિલ્મજગતને સતત આકર્ષતા રહ્યા છે, જેમ કે ‘મીરાંબાઈ’, ‘પુંડલિક’, ‘રુક્મિણીહરણ’, ‘કૃષ્ણ માયા’, ‘સતી અનસૂયા’ ‘વિક્રમ ઉર્વશી’ અને ‘વિશ્વામિત્ર મેનકા’. એક સદી પહેલાં આ જ વિષયો તેઓ વિચારે તે યોગ્ય હતું કારણ કે લોકો મૂક ફિલ્મ જોતાં હોય ત્યારે વિષય, પાત્રો, પ્રસંગો જાણીતાં હોય તો સંવાદ વિના પણ ફિલ્મ સાથે સંબંધ બાંધી શકે. કાનજીભાઈ સમર્પિત દિગ્દર્શક હતા તેથી 1922માં નવ, 1923માં આઠ, 1924માં પાંચ ફિલ્મોનું દિગ્દર્શન કર્યું. વિષયો ધાર્મિક જ હોય પરંતુ તેમાંથી પ્રગટતો બોધ વર્તમાનમાં અસર કરે તેવું આયોજન કરતા અને ક્યારેક ન માની શકાય તેવાં સાહસ પણ કરતા, જેમ કે 1922ની જ ‘માલતી માધવ’માં તેઓ સાચા વાઘને કેમેરા સામે લઈ આવેલા જે ફિલ્મની નાયિકાના હાથમાંથી ખોરાક છીનવે છે. અહીં એ પણ ઉલ્લેખવું જોઈએ કે જેમ મહારાષ્ટ્રના દિગ્દર્શકો તેમની ફિલ્મોમાં મરાઠી વિષયો અને જાણીતાં ચરિત્રો લઈ આવેલા, બંગાળીઓએ પણ એવું જ કરેલું, તેમ ગુજરાતીઓ ‘નરસિંહ મહેતા’, ‘કરણ ઘેલો’, ‘સંત બોડાણા’, ‘સતી તોરલ’, ‘મીનળદેવી’, ‘સતી નર્મદા’, ‘સદ્ગુણી સુશીલા’ જેવા ગુજરાતી વિષયો લઈ આવેલા. કાનજીભાઈએ ‘સતી તોરલ’ (1922), ‘સતી નર્મદા’ (1923), ‘સદ્ગુણી સુશીલા’ (1924)માં દિગ્દર્શન કર્યું હતું. દ્વારકાદાસ સંપત તેમની કંપનીમાં સતત નવા દિગ્દર્શકોને કામે લગાડતા અને એ રીતે તેમની કંપનીમાં દિગ્દર્શક તરીકે હોમી માસ્તર પ્રવેશ્યા એટલે કાનજીભાઈ રાજકોટની સૌરાષ્ટ્ર ફિલ્મ કંપની સાથે જોડાયા, પરંતુ તે પહેલાં તેમણે ‘ગુલ-એ-બકાવલી’ બનાવી હતી અને તે ચૌદ અઠવાડિયાં ચાલી હતી. મૂક ફિલ્મ ચૌદ અઠવાડિયાં ચાલે તો ત્યારના ધોરણે સુપરહિટ કહેવાય. એ ફિલ્મ ઝુબેદાબાનુનીય શરૂઆતની ફિલ્મ હતી જે પછી 1931ની પહેલી બોલતી ફિલ્મ ‘આલમઆરા’ની હીરોઇન બનેલી. તેમણે તે વર્ષે 1924માં ‘કાલા નાગ’ બનાવેલી જેમાં હોમી માસ્તરે મુખ્ય ભૂમિકા ભજવેલી અને આ ફિલ્મે પણ બોક્સ ઓફિસ પર ફૂંકાડો મારેલો. સૌરાષ્ટ્ર ફિલ્મ કંપની માટે તેમણે ‘શરીફ બદમાશ’ અને ‘અનાથ અબલા’ બનાવી અને માણેકલાલ પટેલ કૃષ્ણ ફિલ્મ સ્થાપી રહ્યા ત્યાં બોલાવાયા. માણેકલાલ મૂળ તો પેલી કોહિનૂરના જ એક ભાગીદાર હતા એટલે જૂના પરિચયે ત્યાં ગયા. 1925માં ‘બાપકમાઈ’, ‘કામલતા’, ‘સ્વપ્ન સુંદરી’ અને 1926માં ‘ખૂબસૂરત બલા’, ‘રાજાને ગમી તે રાણી’, ‘બુરખાવાલી’, ‘બોલતું બુલબુલ’ અને

‘વીર કેસરી’નું દિગ્દર્શન કર્યું. ફિલ્મનાં શીર્ષક જોતાં સમજાશે કે તેઓ આધુનિક વિષયો તરફ વળ્યા હતા. આમાંની કેટલીક ફિલ્મો ત્યારની રંગભૂમિનાં નાટકો આધારિત હતી. 1927માં તેમની ‘કુલદીપક’, ‘મહાસતી અનસૂયા’, ‘મદાના ઘા’ જેવી ફિલ્મો આવી.

1925થી 1930 સુધી તેઓ કૃષ્ણ ફિલ્મ કંપનીમાં હતા અને ત્યાં બાવીસ જેટલી ફિલ્મોનું દિગ્દર્શન કર્યું. આજે કોઈ જ શીર્ષક વિચારી પણ ન શકે તેવા શીર્ષકવાળી ‘બોડકું માથું’ પણ તેમણે ત્યાં બનાવેલી અને પછી નવલકથાના નામ તરીકે જાણીતા થયેલા શીર્ષક ‘કાળરાત્રીનું ખૂની ખંજર’ પણ બનાવી હતી. સ્વાભાવિક રીતે જ આ શીર્ષક રહસ્ય ફિલ્મનો વિષય સૂચવે છે અને પછી ‘રજવાડાંના રંગ’ બનાવી ત્યારે તે સમયનાં રજવાડાંને તેમણે વિષય બનાવેલો. દરમિયાન તેમની બે ફિલ્મો ગુજરાત ફિલ્મ સ્ટુડિયોની પણ છે પરંતુ તેય માણેકલાલ પટેલની જ કંપની હતી. નામ ગુજરાત ફિલ્મ કંપની હતું પણ તે દાદર પૂર્વ(મુંબઈ)માં હતો. સમજો કે તેઓ મૂળ પેલી કોલિનૂરના માણસો સાથે જ સતત કામ કરતા રહ્યા છે તેથી કોલિનૂર યુનાઈટેડમાં તેમણે 1930માં ‘મઠનો સાધુ’ અને ‘રાજકુમારીની રણગર્જના’ બનાવી હતી. તેઓ વ્યવસાયી દિગ્દર્શક હતા તેથી કોઈ કંપની બાંધી રાખે તે શક્ય ન હતું અને સારું કામ કરનારને કોણ ન બોલાવે? 1931નું વર્ષ બોલતી ફિલ્મોનું છે. ત્યાર બાદ તેમણે કૃષ્ણા મૂવીટોન, સરોજ મૂવીટોન, સરલા મૂવીટોન, સાગર મૂવીટોન અને વિષ્ણુ મૂવીટોન (ત્યારે આમ ‘મૂવીટોન’, ‘સિનેટોન’ જોડી કંપનીને નામ અપાતાં) માટે 1940 સુધીમાં 16 બોલતી ફિલ્મોનું દિગ્દર્શન પણ કર્યું. તેમણે ‘શેઠનો સાળો’ નામે ગુજરાતી ફિલ્મ પણ બનાવેલી - અલબત્ત, 1949માં. પરંતુ પેલી 16 ફિલ્મોમાં એક ‘હોથલ પદમણી’ પણ છે જે ગુજરાતી વિષય ધરાવતી હતી. તેમની દિગ્દર્શિત ફિલ્મોનો કુલ આંકડો કાંઈક આમ છે - 1921થી ’30 સુધીમાં 59 મૂક ફિલ્મો, 1931થી ’40 દરમિયાન 16 બોલતી હિન્દી ફિલ્મો અને ત્યાર બાદ ’49માં ગુજરાતી ફિલ્મ ‘શેઠનો સાળો.’ સરવાળો કરો તો કુલ 76 ફિલ્મો. આટલો મોટો આંકડો સૂચવે છે કે તેમની શી પ્રતિષ્ઠા હતી. ટોકી યુગમાં તેઓ મોટી સફળતા ન મેળવી શક્યા કારણ કે ઝડપભેર ઘણી પ્રતિભાઓ આવતી ગઈ અને ફિલ્મનિર્માણનું માળખું પણ બદલાતું ચાલ્યું. તેમણે ધીરુભાઈ દેસાઈની ચન્દ્રકલા પિકચર્સમાં પ્રોડક્શન મેનેજરનું કામ સંભાળી લીધું. કાનજીભાઈ એવા છે જેમનું કામ મૂક ફિલ્મોમાં બોલે છે. ગુજરાતીના ઘણા વિષયો સાથે ક.મા. મુનશીની વાર્તા પરથી ‘કોનો વાંક’ (1929) બનાવનાર કાનજીભાઈ રાઠોડની ફિલ્મોમાં રાજા સેન્ડો, ખલીલ, ફાતિમા બેગમ, એર્મલિન, ગોહર, પૂતલીબાઈ, ગુલાબ, રામપ્યારી, વગેરે અને બોલતી ફિલ્મોમાં સરદાર અખ્તર, પ્રેમ અદીબ, ચાર્લી, નવીનચન્દ્ર, અઝુરી, મારુતિરાવ પહેલવાન, વગેરેએ કામ કરેલું પણ એ જાણી આશ્ચર્ય પામશો કે 1921ની ‘સતી અનસૂયા’માં તેમણે શકીના નામની હીરોઈનને થોડી ક્ષણ માટે પડદા પર નગ્ન બતાવેલી. કાનજીભાઈ આજે સ્મૃતિથી ઘણા દૂર છે અને દુઃખ એ વાતનું છે કે ન તો તેમની જન્મતારીખ કે ન મૃત્યુતારીખ ઉપલબ્ધ છે.

* * *